

ХАРЧОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІННОВАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ

Проаналізовано розвиток харчових галузей промисловості в 2000-ні роки, їх інноваційну діяльність та розкрито причини інноваційно-технологічного відставання. Обґрунтовано напрями модернізації харчової промисловості в контексті розбудови національної інноваційної системи та інструменти і механізми її державної підтримки, спрогнозовано очікувані результати від вирішення проблем, зумовлених технологічною законсервованістю виробничо-ресурсної бази багатьох підприємств харчових галузей.

The article deals with the development and innovative activity of food industry branches in 2000. The authors pointed out the reasons of the innovative-technological gaps in the industry and grounded the directions of its upgrading within the frames of extension of the national innovative system, tools and mechanisms of state support.

Постановка проблеми. В червні 2009 р. Кабінет Міністрів України схвалив Концепцію розвитку національної інноваційної системи [1]. В її преамбулі зазначається, що унаслідок непослідовності у проведенні та низької ефективності державної науково-технічної та інноваційної політики спостерігаються тенденції відставання України у технологічному розвитку від розвинених країн світу. Це проявляється в зменшенні кількості інноваційно-активних підприємств, гальмуванні розвитку високотехнологічних галузей національної економіки та інше, що призводить до зниження рівня конкурентоспроможності її продукції на світових ринках.

Практично всі недоліки інноваційного розвитку вітчизняної економіки несе в собі і харчова промисловість України з тією лише різницею, що на неї накладаються специфічні проблеми, пов'язані із недотриманням показників якості та безпечності продовольчої сировини й інших інгредієнтів, несанкціонованим розповсюдженням генетично модифікованих організмів та їх нерегламентованим використанням при виробництві харчової продукції і тютюнових виробів. У цьому зв'язку додатковим гальмом на шляху повномасштабного входження України в Світову організацію торгівлі та інтеграції з Європейським Союзом виступає незавершеність формування національної системи технічного регулювання відповідно із вимогами міжнародних і європейських нормативних документів [2].

Таким чином, галузеві особливості розвитку харчової промисловості в 2000-ні роки та її інноваційно-технологічне відставання за основними параметрами ставлять перед необхідністю проведення більш глибокого аналізу нинішньої ситуації та розроблення ефективного інструментарію, спрямованого на забезпечення подолання або розв'язання застарілих проблем, стимулювання і державної підтримки реалізації інвестиційних та інноваційних програм і проектів тощо.

Аналіз останніх досліджень. Основні засади державної політики в сфері науково-технологічного й інноваційного розвитку національної економіки та інструменти її реалізації почали активно розроблятися та затверджуватися у відповідних законодавчо-нормативних документах з кінця 90-х років минулого століття [3–8]. З виходом вітчизняної економіки із затяжної кризи значно зросла потреба в науковому забезпеченні її інноваційного розвитку [9–13], а особливо – харчової промисловості та сільського господарства, як основних галузей, що забезпечують продовольчу безпеку держави та високоякісне і безпечне харчування людей [14–18].

Незважаючи на ґрунтовні наукові розробки, в яких узагальнювався світовий і вітчизняний позитивний досвід інноваційної модернізації важливих для економіки підприємств і галузей виробництва, а також розкривалися основні причини неефективного використання власного інноваційного потенціалу та обґрунтовувалися механізми й інструменти активізації інноваційних процесів, ситуація в цілому не покращувалася, а навпаки – погіршувалася. Це пояснюється такою важливою обставиною як відсутність ефективних регуляторів, свого роду привідних ременів реалізації основних положень державної інноваційної політики в сфері практичної діяльності суб'єктів господарювання. Таким чином, розрив, який утворився між чинною законодавчою сферою і реальною практикою в 2000-ні роки до цього часу не подоланий і фактично це стало суттєвим гальмом на шляху інноваційного розвитку економіки.

Отже, подолання технологічної відсталості на основі прискорення інноваційної модернізації промислових підприємств та впровадження сучасних технологій в аграрне виробництво виступає на перший план в забезпеченні підвищення конкурентоспроможності національної економіки на вітчизняному і світовому ринках. Однак розв'язання цієї проблеми вимагає виділення й обґрунтування пріоритетних напрямів, галузей і підприємств та запровадження ефективних механізмів стимулювання й державної підтримки науково-технічної та інноваційної діяльності суб'єктів господарювання. Розв'язання цих завдань можливо лише на основі глибокого наукового аналізу діючих тенденцій і ситуації, що складалася впродовж 2000-х років, розроблення та запровадження ефективних регуляторів інноваційних процесів, важелів активізації розробки та впровадження технологічних інновацій у виробництво. У цьому зв'язку агропромисловий комплекс України заслуговує на виняткову увагу, а його центральна ланка – харчові галузі промисловості – на прискорення інноваційно-технологічної мо-

дернізації з урахуванням процесів реструктуризації територіальної мережі переробних підприємств як чинника підвищення їх конкурентоспроможності та виробленої ними продукції.

Мета і завдання дослідження. Основною метою цього дослідження є глибокий аналіз чинників, тенденцій і проблем, що притаманні розвитку та інноваційній діяльності підприємств харчової промисловості у 2000-ні роки, обґрунтування пріоритетних напрямів і розроблення ефективних регуляторів, спрямованих на забезпечення активізації інноваційних процесів у харчових галузях АПК та підвищення рівня їх конкурентоспроможності. Відповідно з поставленою метою необхідно вирішити низку завдань, зокрема:

- проаналізувати особливості, проблеми і перешкоди проведенню інноваційної діяльності в харчовій промисловості, що мали місце в 2000-ні роки;
- оцінити рівень техніко-технологічної бази харчових галузей та тенденції, що мають місце у відтворенні основних засобів;
- розкрити структуру джерел інвестування інноваційної діяльності в харчовій промисловості та тенденції, що склалися, і можливості залучення інвестицій на ці потреби в оглядовій перспективі;
- розкрити основні напрями інноваційної діяльності в харчовій промисловості та ефективність її проведення в нинішніх умовах;
- оцінити роль іноземних інвестицій у відтворенні основного капіталу підприємств харчової промисловості та інноваційній діяльності;
- обґрунтувати пріоритетні напрями інноваційної модернізації галузей і підприємств харчової промисловості та інструменти їх стимулювання і державної підтримки;
- спрогнозувати очікувані результати від реалізації інвестиційних й інноваційних програм і проектів у харчовій промисловості.

Виклад основного матеріалу. Формування наукових засад і законодавчої бази в сфері науково-технологічного та інноваційного розвитку українського суспільства, яке активно розпочалося з кінця 90-их років минулого століття, не отримало відповідного продовження в розробленні системи державних і ринково-протекціоністських регуляторів, спрямованих на ефективну підтримку і стимулювання суб'єктів господарювання до проведення інноваційної діяльності. Зокрема, Законом України “Про інноваційну діяльність” [6] передбачені преференції (повного або часткового безвідсоткового кредитування за рахунок коштів державного та місцевого бюджетів; повної або часткової компенсації відсотків за кредитування інноваційних проектів; майнового страхування реалізації інноваційних проектів у страховиків) для підтримки суб'єктів інноваційної діяльності всіх форм власності, що реалізують в Україні інноваційні проекти, і підприємств всіх форм власності, які мають статус інноваційних. До інноваційного відноситься підприємство (об'єднання підприємств), що розробляє, виробляє і реалізує інноваційні продукти, продукцію чи послуги, обсяг яких у грошовому вимірі перевищує 70 % його загального обсягу продукції і/та послуг. Стосовно харчової промисловості це можуть бути підприємства, що мають власну науково-дослідну та експериментальну базу, проводять дослідження та створюють інноваційні продукти, впроваджують їх у виробництво і випускають інноваційну продукцію. Необхідною умовою для надання інноваційному проекту державної підтримки виступає його державна реєстрація у спеціально уповноваженому центральному органі виконавчої влади у сфері інноваційної діяльності (Установа).

Інноваційна продукція повинна відповідати низці встановлених згідом законом вимогам [6] і рішення про кваліфікацію її інноваційною ухвалює зазначена Установа. Лише в такому випадку інноваційне підприємство має право на отримання додаткових пільг, зокрема: щорічна двадцятивідсоткова норма прискореної амортизації основних фондів третьої групи та сплати земельного податку в розмірі 50 відсотків діючої ставки оподаткування.

Реальна ж практика переконливо свідчить про те, що державну підтримку отримують лише окремі проекти, а через “надзвичайно низький рівень фінансування інноваційних розробок, має місце відміна пільг, стимулів” [19]. Вперше Держінвестицій сформував і розкрив базу даних інвестиційних та інноваційних програм і проектів станом на 1.12.2008 р. – вона охоплювала 26 інвестиційних програм і проектів (1 + 25) та 96 інноваційних (1 міжнародний та 90 вітчизняних проектів і 5 програм) [20]. У 2007 р. за програмою здешевлення кредитів отримали підтримку 36 інвестиційних і 4 інноваційних проектів, однак серед них не було жодного, який би відносився до харчової промисловості. Зазначена тенденція продовжувала діяти і в 2008 р.

Структура джерел інвестування і тенденції у фінансуванні витрат на інноваційну діяльність у харчовій промисловості наведені у таблиці 1. З неї стає зрозуміло, що роль державного і місцевого бюджетів у фінансуванні витрат не досягає навіть одного відсотка і в кращі роки не перевищувала 3,3 млн грн, а в окремі періоди часу – взагалі не проводилася. У кращі роки інноваційною діяльністю займалося фактично кожне п'яте підприємств, у гірші – вдвічі менше (із понад 2,6 тис. обстежених великих і середніх харчопромислових підприємств). З основного джерела інвестицій, тобто за рахунок власних коштів підприємств, в середньому було профінансовано від 60 до 90 % загального обсягу витрат, а також 5–25 % – за рахунок взятих кредитів. Лише у 2007 р. 212 підприємств (майже 62 % від кількості, що займалися інноваційною діяльністю взагалі) фінансували її власним коштом, 46 підприємств (13,4 %) – за рахунок кредитів. У 2008 р. відповідно 191 (68,8 %) та 40 (12,9 %) підприємств. Загалом, за рахунок згаданих двох джерел фінансується від 75 до 100 % витрат у різні роки.

Що ж стосується вітчизняних інвесторів, а це фактично кошти замовників на нову продукцію, то їх вклад невеликий – у кращі роки доходив до 5 % від загального обсягу, у гірші – був близький до нуля. Таким же суперечливим був вклад і іноземних інвесторів – від 1/6 частини всього обсягу інвестицій до їх повної відсутності. Необхідно підкреслити, що майже повністю це вкладення інвестицій у спільні підприємства та підприємства у

власності міжнародних організацій та іноземних юридичних осіб. Загальна ж тенденція полягає в тому, що при значних щорічних коливаннях в обсягах витрат на інноваційну діяльність та їх поступовому збільшенні домінуючою виявляється тенденція посилення ролі суб'єктів господарювання в її фінансуванні. Або точніше – практично за повної відсутності впливу держави на ці процеси.

Таблиця 1

**Джерела фінансування й динаміка видатків на інноваційну діяльність
у харчовій промисловості* (у фактичних цінах), тис. грн**

Рік	Кількість підприємств, що проводили інноваційну діяльність, од.	Усього витрат**	У тому числі за рахунок коштів:					
			власних	державного та місцевих бюджетів, позабюджетних фондів	вітчизняних інвесторів	іноземних інвесторів	кредитів	інших
2000	484	450580,0	300268,0	1554,1	22500,0	73609,7	50375,5	2272,7
%		100,0	66,6	0,3	5,0	16,4	11,2	0,5
2001	527	487468,7	418869,4	3299,6	90,0	28149,9	24085,8	12974,1
%		100,0	85,9	0,7	0,02	5,8	4,9	2,7
2002	583	957239,8	732863,9	0	5321,5	102581,5	112980,6	3492,3
%		100,0	76,6	0	0,6	10,7	11,8	0,3
2003	432	564182,4	335905,4	1387,5	27849,2	94031,3	104366,0	626,0
%		100,0	59,6	0,2	4,9	16,7	18,5	0,1
2004	334	692332,2	471175,5	0	4451,3	25190,0	175101,2	16414,2
%		100	68,1	0	0,6	3,6	25,3	2,4
2005	267	1026455,5	713814,7	1849,6	8289,2	97621,2	204880,8	0
%		100,0	69,5	0,2	0,8	9,5	20,0	0
2006	243	810879,2	736303,4	0	1421,5	0	73154,3	0
%		100,0	90,8	0	0,2	0	9,0	0
2007	343	1729336,7	1353815,8	2822,4	554,8	5137,4	349153,5	17852,8
%		100,0	78,3	0,17	0,03	0,3	20,2	1,0
2008	309	1374148,8	1019978,3	0	600,1	0	353565,4	0
%		100,0	74,23	0	0,04	0	25,73	0
2008 : 2000 = % (разів)	63,8	у 3 р.б.	у 3,4 р.б.	0	2,7	0	у 7 р.б.	0

Примітки:

* Складено й розраховано за джерелами: Наукова та інноваційна діяльність в Україні. Стат. зб. / Держкомстат України. – К., 2001. – С. 151, 152; Наукова та інноваційна діяльність в Україні. Стат. зб. / Держкомстат України. – К., 2003. – С. 181, 183; Наукова та інноваційна діяльність в Україні. Стат. зб. – К.: Держкомстат України, 2007. – С. 191–272. Відповідна статистична звітність підприємств за 2007–2008 роки.

** Форма таблиці відповідає прийнятій в наведеному стат. зб. за 2003 р. і під неї структуровані показники за попередні роки.

Про масштаби поширення інноваційної діяльності, яка стосується освоєння нових видів інвестиційної продукції, впровадження нових технологічних процесів, а також придбання нових технологій підприємствами харчової промисловості, свідчать статистичні дані наведені в таблиці 2. Динаміка наведених даних показує, що загалом за п'ятирічний період (2004–2008 рр.) кількість підприємств, які займалися освоєнням нової продукції або впровадженням нових технологій, незначно зросла за рахунок тих суб'єктів господарювання, які придбали нові технології. За цим же напрямом інноваційної діяльності в 2,3 рази зросла кількість нових придбаних технологій, а за рештами напрямів – їх скорочення, до того ж майже вдвічі – щодо освоєння виробництва інноваційних видів продуктів, виробів і матеріалів (з 877 до 455 найменувань). Беручи до уваги, що життєвий цикл інноваційних продуктів харчування обмежується трьома роками, треба визнати – нарощування виробництва харчової продукції буде здійснюватися переважно за рахунок збільшення випуску застарілої харчової продукції.

Отже, зменшення кількості підприємств і видів інноваційної продукції, яка ними освоєється, – це важливий чинник скорочення її виробництва. Зокрема, в 2008 р. випуск інноваційної продукції залишився практично на рівні 2007 р. (4,5 млрд грн), однак її частка в загальному обсязі відвантаженої споживачам промислової продукції знизилася з 5,3 % до 4,1 % (див. табл. 3).

Фінансування інноваційної діяльності відіграє надзвичайно важливу роль в реалізації її пріоритетних напрямів. Це стає зрозуміло, коли згадати, що інноваційною діяльністю в харчовій промисловості в 2007 р. займалися 431 підприємство, але мали видатки на неї – лише 343 (79,6 %). Практично подібна ситуація спостерігалася і в 2008 р. До безвитратних, як свідчать результати обстеження 2007р., відносилися такі напрямки:

- навчання та підготовка персоналу (126 підприємств – 100 %);
- ринкове запровадження інновацій (48 підприємств – 100 %);
- придбання машин, обладнання та ПЗ (99 із 307 підприємств – 32,2 %);
- внутрішні науково-дослідні розробки (30 із 52 підприємств – 57,7 %);
- придбання інших зовнішніх знань (24 із 47 підприємств – 51,1 %) та ін.

Структура основних видів інноваційної діяльності та участь у ній підприємств харчової промисловості у 2004–2008 рр.*

Показник	Всього	З них:						
		освоювали види інноваційної продукції			впроваджували нові технологічні процеси		придбали нові технології	
		всього	у т.ч.		всього	з них маловідходні, ресурсозберігаючі	всього	з них права на патенти, ліцензії на використання об'єктів промислової власності
			нові види техніки	матеріали, вироби, продукти				
1. Кількість підприємств, що брали участь в інноваційній діяльності, одиниць:								
2004 р.	227	165	4	161	116	55	31	5
2005 р.	156	112	1	111	69	30	22	7
2006 р.	219**	77	1	76	79	35	45	2
2007 р.	247**	113	2	111	116	58	70	11
2008 р.	261**	138	1	137	104	47	58	9
2008 : 2004 = %	115,0	83,6	25,0	85,1	90,0	85,5	187,1	180,0
2. Кількість освоєних видів продукції, впроваджених процесів, придбаних технологій, одиниць:								
2004 р.	×	882	5	877	192	92	58	15
2005 р.	×	581	1	580	129	71	45	15
2006 р.	×	468	8	460	79	35	76	4
2007 р.	×	406	3	403	209	82	113	16
2008 р.	×	457	2	455	174	66	134	24
2008 : 2004 = %	×	51,8	40,0	51,9	90,6	71,7	231,0	168,0

Примітки:

* Складено і розраховано за матеріалами статистичної звітності підприємств харчової промисловості України за 2004–2008 рр.

** В формі державного статистичного спостереження № 1 – інновація за 2008 р. були введені в звітність підприємств нові види інновацій, зокрема: організаційні інновації (в 2006–2008 рр. їх впроваджували 84 підприємства), маркетингові інновації (114 суб'єктів господарювання), нові або вдосконалені методи обробки або виробництва (227 підприємств), нові або вдосконалені методи логістики, доставки або розповсюдження продукції (51 суб'єкт господарювання), нова або вдосконалена діяльність з підтримки таких процесів як системи матеріально-технічного обслуговування або операції щодо закупівель, обліку або розрахунків (55 підприємств).

Основним напрямом інноваційної діяльності харчопромислових підприємств, як свідчать наведені в таблиці 2 статистичні дані, було і є придбання засобів виробництва, які, за визначенням, відносяться до інноваційної продукції. Інноваційні засоби виробництва – це той обов'язковий елемент процесних інновацій, що забезпечують випуск інноваційних продуктів харчування промислового виготовлення. У загальному обсязі витрат на інноваційну діяльність частка цього напрямку становила трохи більше половини, в 2007 р. – 87 %, а в 2008 р. – 89,6 %. Унаслідок цього істотно зросла частка витрат на придбання основних засобів та програмного забезпечення у структурі капітальних вкладень у харчову промисловість – до 12,7 % у 2007 р. (більше ніж удвічі порівняно з 2006 р.) і до 9,4 % у 2008 р.

Важливим узагальнюючим показником техніко-технологічного рівня підприємств, а побічно, – рівня їх сучасності та інноваційності технологій, виступає показник зношеності основних засобів та динаміка їх вартості. За 2000–2008 рр. вартість основних засобів по харчовій промисловості зросла у 3,6 рази (з 20,5 млрд грн до 73,5 млрд грн), а їх зношеність значно і навіть стрибкоподібно коливалася, зокрема: в 2000 р. (на кінець року) – 41,1 %, в 2003 р. – 40,3 %, в 2004 р. – 57,3 %, в 2006 р. – 50,4 %, в 2007 р. – 48,4 %, в 2008 р. – 43,4 %. Різне підвищення зношеності основних засобів у 2004 р. (на 17 % порівняно з 2003 р.) пояснюється наступними обставинами. У зазначеному році по одному підвиду економічної діяльності – код 15.42 виробництво рафінованої олії та жирів – вартість основних засобів (ОЗ) збільшилася з 398,1 млн грн до 10769,8 млн грн (тобто у 27 разів), причому чистий їх приріст (за винятком вибулих ОЗ) становив лише 70,2 млн грн, а зношеність досягла 95,7 % (на початок року становила – 33 %). Отже, віртуальний приріст ОЗ становив по харчовій промисловості 10,3 млрд грн, або майже 42 % від їх вартості на початок 2004 р. – 24,6 млрд грн. В результаті цього їх зношеність за рік, за нашими підрахунками, підвищилася на 21,2 % (до 60,7 %), але унаслідок введення в дію основних засобів знизилася на 3,4 % (до 57,3 %). Зазначені віртуальні ОЗ були отримані в результаті індексації за всі роки незалежності основних фондів на одному з підприємств олійно-жирової промисловості, однак без відповідної індексації їх зношеності. Унаслідок цього загальна картина по харчовій промисловості спотворена – за нашими підрахунками фактичний коефіцієнт зношеності по галузі (за винятком підгалузі з кодом 15.42) на кінець

Таблиця 3

Динаміка фінансування витрат підприємств харчової промисловості по напрямках проведення інноваційної діяльності *

№ з/п	Показник	Одиниця виміру	Рік									2008 : 2000= % (разів)
			2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	
1	Витрати на інноваційну діяльність	тис. грн	450580,0	489937,7	961285,4	564182,4	692332,2	1026455,5	810879,2	1729336,7	1374148,8	у 3 р.б.
2	Кількість підприємств, які займалися інноваційною діяльністю	од.	484	527	583	432	334	267	243	343	309	63,8
2.1	Частка серед обстежених підприємств	%	17,8	17,9	20,9	15,9	12,3	9,9	9,4	13,2	12,0	–
3	Витрати на 1 підприємство у тому числі на:	тис. грн	931,0	925,0	1641,9	1306,0	2072,9	3844,4	3336,9	5041,8	4447,1	у 4,8 р.б.
3.1	дослідження й розробки	–’’–	3521,4	10386,1	4008,7	8515,5	2927,1	1669,6	9454,2	24926,7	25879,8	у 7,3 р.б.
	– кількість підприємств	од.	53	44	63	44	27	19	23	22	19	35,8
	– витрати на 1 підприємство	тис. грн	66,4	236,0	63,6	193,5	108,4	87,9	411,0	1133,0	1362,1	у 20,5 р.б.
3.2	придбання нових технологій	–’’–	37463,9	74851,9	104216,0	6279,3	84158,6	115020,2	40284,7	10700,4	12982,4	34,7
	– кількість підприємств	од.	45	53	55	48	36	27	19	93	58	128,9
	– витрати на 1 підприємство	тис. грн	832,5	1412,3	1894,8	130,8	2337,8	4260,0	2120,3	465,2	223,8	26,9
3.3	технологічну підготовку виробництва	–’’–	20573,8	21571,4	37557,7	11230,0	5464,6	24886,1	17268,0	×	×	83,9
	– кількість підприємств	од.	81	86	89	64	59	40	26	×	×	32,1
	– витрати на 1 підприємство	тис. грн	254,0	250,8	422,0	175,5	926,2	622,1	664,1	×	×	у 2,6 р.б.
3.4	придбання засобів виробництва	–’’–	313845,1	250645,5	561538,0	416022,1	389600,6	589840,8	485750,8	1504042,2	1231092,7	у 3,9 р.б.
	– кількість підприємств	од.	160	185	213	182	148	109	114	208	168	105,0
	– витрати на 1 підприємство	тис. грн	1961,5	1354,8	2636,3	2285,8	2632,4	5411,4	4261,0	7231,1	7327,9	у 3,7 р.б.
3.5	маркетинг і рекламу	–’’–	30741,6	89246,6	250523,8	88940,9	198354,9	208866,1	221889,6	×	×	у 7,2 р.б.
	– кількість підприємств	од.	89	99	121	83	70	64	51	×	×	57,3
	– витрати на 1 підприємство	тис. грн	345,4	901,5	2070,4	1071,6	2833,6	3263,5	4350,8	×	×	у 12,6 р.б.
3.6	інші витрати	–’’–	19956,5	18781,8	3119,3	19114,0	11626,4	86172,7	36231,9	184274,4	99983,7	у 5,0 р.б.
	– кількість підприємств	од.	60	61	65	62	49	37	36	73	41	68,3
	– витрати на 1 підприємство	тис. грн	332,6	307,9	48,0	308,3	237,2	2329,0	1006,4	2524,3	2438,6	у 7,3 р.б.
4	Капітальні вкладення (у фактичних цінах)	млн грн	1814,8	2186,8	3086,1	4108,7	5016,4	6417,6	8290,4	11829,8	13130,5	у 7,2 р.б.
5	Витрати на придбання засобів виробництва	–’’–	313,8	250,6	561,5	416,0	389,6	589,8	485,7	1504,0	1231,1	у 3,9 р.б.
6	Частка в капітальних вкладеннях (5 : 4)	%	17,3	11,5	18,2	10,1	7,8	9,2	5,8	12,7	9,4	–
7	Частка підприємств, які придбали засоби виробництва, %	%	5,9	6,3	7,7	6,7	5,4	4,0	4,4	8,0	6,5	–
Довідково:												
А	Відвантажено інноваційної продукції	млн грн	1837,8	3466,6	4002,0	1654,4	2752,3	3551,9	3755,0	4516,0	4536,3	у 2 р.б.
Б	Частка інноваційної продукції в повному обсязі відвантаженої продукції	%	8,5	12,6	12,9	4,4	5,6	5,9	5,5	5,3	4,1	–
В	Підприємства, які відвантажували інноваційну продукцію	од.	419	438	461	329	263	227	198	247	226	53,9
Г	Вартість основних засобів по харчовій промисловості	млн грн	20529,7	21381,2	22240,6	24600,3	40485,1	44868,8	50263,3	62595,6	73536,4	у 3,6 р.б.

*) Складено й розраховано за джерелами: Наукова та інноваційна діяльність в Україні в 2000 році. – К.: Держкомстат України, 2001. – С. 143, 144, 160, 161; Наукова та інноваційна діяльність в Україні в 2002 році. К.: Держкомстат України, 2003. – С. 169, 171, 190, 192; Наукова та інноваційна діяльність в Україні. Стат. зб. – К.: Держкомстат України, 2007. – С. 191–272. Звітні дані підприємств за 2007–2008 рр.

**) У 2007 і 2008 роки була удосконалена форма звітності по інноваційній діяльності. Ось чому не всі показники за попередні періоди часу збігаються із нинішніми і тому наведені лише ті з них, які співпадають.

2007 р. становив 41,3 % (тобто на 7,1 % менше) і практично співпав з показником 2000 р. (41,1 %). Отже, ситуація із оновленням основного капіталу в зазначений період фактично була законсервована. Як це можна прокоментувати?

На нашу думку, незважаючи на економічні складнощі, згідно звітних даних, щороку в харчовій промисловості введення в дію основних засобів оцінюється в 17–20 % від їх загальної вартості, вибуття – 4–6 %, тобто чистий приріст в межах 11–15 %, (в 2008 р. – 16,1 %). Унаслідок цього продовжує залишатися високою частка фізично зношеного і морально застарілого основного капіталу, який до того ж виводиться із експлуатації недостатніми темпами. Водночас, необхідно підкреслити, більше чверті підприємств не проводять виробничу діяльність взагалі, їх основний капітал фактично законсервований. Коефіцієнт його зношеності, згідно щорічної статистичної звітності, підвищується, а отже це погіршує відповідні показники по харчовій промисловості загалом. Все викладене можна оцінити як посилення розриву в техніко-технологічному рівні виробництва різних типів підприємств, зокрема: а) які проводять технологічну модернізацію виробничої бази з урахуванням сучасних тенденцій; б) які підтримують технічний стан діючих потужностей з метою забезпечити повніше використання їх залишкового потенціалу; в) які функціонують в режимі зупинки виробництва в будь-який час та припинення функціонування підприємства взагалі.

Для прикладу розглянемо молочну галузь, в якій нараховувалося понад 660 підприємств, що функціонували ще з радянських часів, а на початок 2008 р. – 453 од. За останні два роки (2007–2008) основні засоби виробництва зросли в півтора рази (до 8,1 млрд грн) Загалом, їх виробничі потужності використовуються менше ніж на 25–30 %, оскільки виробництво сирого молока в країні фактично зменшилося вдвічі, а його заготівля – втричі. Унаслідок цього більшість дрібних молокозаводів виконують функції пунктів прийому, охолодження, первинної обробки та зберігання молокосировини до моменту її транспортування на молокопереробні підприємства. Техніко-технологічна база колишніх районних молокозаводів надзвичайно застаріла, практично не оновлюється і в перспективі більшість з них будуть виведені із експлуатації. Помітний прогрес спостерігається лише на молокозаводах м. Києва, столичної та деяких інших областей, які провели або проводять інноваційно-технологічну модернізацію виробництва, переходять на випуск харчової продукції з інноваційними характеристиками і на цій основі підвищують її конкурентоспроможність на ринку молочної продукції, а отже забезпечують позитивну динаміку розвитку та прибутковості виробництва. Досвід Польщі засвідчив, що в процесі реструктуризації молочної галузі тваринництва та молокопереробних підприємств кількість останніх скоротилася майже вдесятеро (до 120 середніх і великих молокозаводів), а заготівля молокосировини здійснюється лише з молочних ферм, де налічується не менше 14 голів дійної худоби. За таких умов стало економічно доцільним використання доїльних установок і це унеможливило скисання свіжого молока. В результаті за десять років вдалося досягти значних здобутків: більше 90% сирого молока заготовлюється лише екстра-класом (для порівняння в Україні – 0,2 %) і близько 5 % першого класу (в Україні відповідно 28,2 %, а понад 70 % – несортове молоко) [21]. Таким чином, одним із напрямів реструктуризації вітчизняної молокопереробної промисловості має стати оптимізація її територіальної мережі та перехід до моделі великотоварного виробництва молокосировини. Різною мірою зазначений напрям реструктуризації буде стосуватися й інших галузей харчової промисловості, зокрема, цукрової, м'ясопереробної, комбікормової, спиртової, виробництва нерафінованої олії тощо.

Необхідно звернути увагу на ще одну групу підприємств харчової промисловості, які мають важливу спільну характеристику – це підприємства з іноземними інвестиціями. В 2008 р. їх загальна кількість становила 812 од. і вони залучили 1655,5 млн дол. США прямих іноземних інвестицій. Загалом, залучення у вітчизняну економіку прямих іноземних інвестицій вважається позитивним явищем, однак, аналізуючи цей процес з початку 1990-тих років, треба визнати наступне. Склалося кілька відмінних між собою підходів і цілей, що ставили перед собою іноземні інвестори при входженні у вітчизняну харчову промисловість, зокрема:

– створення власного виробництва з нуля “під ключ” з метою зайняття домінуючого положення на вітчизняному ринку продовольчої продукції та виходу з нею на зарубіжні. Як правило, в таких випадках імпортується найновіші технології, проводиться ретельна підготовка українського персоналу, включаючи стажування на підприємствах материнських компаній за кордоном, формується асортимент продукції з інноваційними характеристиками, запроваджуються сучасні методи її позиціонування, маркетингу, мікро-, мезо- і макрологістики, агресивні стратегії проникнення і закріплення на нових продуктових ринках тощо. Серед таких зарубіжних компаній необхідно в першу чергу назвати транснаціональні: “Пепси-Ко”, “Кока-Кола”, “Каргіл”, “Крафт Фудз Україна” та ін.;

– проникнення у харчову галузь з метою фактичного знищення вітчизняного виробника та зайняття монопольного чи переважного положення на ринку вітчизняної продукції. Особливо в цьому відношенні вирізняється тютюнова промисловість, де домінуючу роль нині відіграють іноземні компанії, що викупили українські підприємства в 1990-ті роки, і фактично спровокували занепад вітчизняної ферментаційно-тютюнової і тютюнової промисловості, а також підгалузі по вирощуванню тютюносировини. Показовий приклад у цьому відношенні – доля Львівської тютюнової фабрики. В жовтні 1993 р. вона стала учасником спільного з іноземним інвестором підприємства, а через п'ять років її партнер – компанія Р.Дж. Рейнольдс – оголосила про закриття фабрики та звільнення понад 600 працівників [22, с. 123–124]. Зазначимо, що площі сільськогосподарських угідь, які зайняті під вирощуванням тютюносировини, за 1991–2008 рр. скоротилися з 10020 га до 220 га (тобто у 45,5 рази);

– з метою об'єктивного оцінювання реальної політичної та економічної ситуації в країні, стану розвитку певної галузі прихід зарубіжного інвестора у вітчизняну харчову промисловість відбувається “малими силами”, тобто шляхом організації на базі власного капіталу або на договірній основі з українським суб'єктом господа-

рювання малого підприємства чи викуп невеликої частки акцій акціонерних товариств. В процесі забезпечення виробничої та економічної діяльності підприємства зарубіжний інвестор формує своє різнопланове уявлення про ситуацію в країні і на цій основі він приймає рішення щодо подальших практичних дій;

– прихід іноземних інвесторів у вільні економічні зони (ВЕЗ) може переслідувати кілька цілей: виробничу діяльність на період дії пільг для іноземних інвесторів з наступною ліквідацією підприємства після їх закінчення; використання спеціального статусу ВЕЗ для ввезення низькоякісних і небезпечних для здоров'я людини продуктів харчування та іншої продукції, її реалізації за демпінговими цінами в Україні; спорудження нових підприємств „під ключ”, що базуються на використанні імпортних технологій виробництва продовольчої продукції, та ін.

Таким чином, не завжди і не скрізь мета, яку переслідує іноземний інвестор, співпадає з інтересами вітчизняного виробника, а отже необхідно попередньо проводити моніторинг його діяльності в інших країнах з тим, щоб убезпечитися від ошукування. Для цього використовують можливості рейтингових компаній та суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності за кордоном.

Зважаючи на недостатній рівень і масштаби інноваційної діяльності взагалі та підприємств харчової промисловості, зокрема, і враховуючи, що для реалізації основних положень Концепції розвитку національної інноваційної системи (НІС) кожні три роки заплановано розробляти відповідні заходи та забезпечувати їх реалізацію, доречно привернути увагу до основних вад системи соціально-економічних відносин, що гальмують цей процес, та обґрунтувати перспективні напрями і механізми управління НІС конкретної галузі. Зокрема, за оцінками вітчизняних фахівців [23], основними перепонами на шляху розвитку НІС виступають:

- нерозвиненість організаційних форм та інфраструктурного забезпечення інноваційної активності;
- відсутність механізму комерціалізації та обміну продуктами інноваційної діяльності;
- непослідовність та безсистемність державної політики в науково-технічній сфері.

Що ж стосується харчової промисловості, то перелік таких вад буде значно ширший і охоплює:

– низький рівень інноваційної активності. Зокрема, впровадженням технологічних інновацій та випуском інноваційної продукції в кращому випадку активно займаються 50–70 харчо-промислових підприємств, які не спроможні “зробити погоду” в галузі;

– нерозвиненість, а точніше безповоротна втрата у період ринкових реформ великої частки галузевого наукового потенціалу і значне звуження масштабів лабораторних розробок, спрямованих на створення процесових і продуктових інновацій з метою їх впровадження у харчо-промислове виробництво;

– відсутність вітчизняного ринку інноваційних розробок;

– відсутність бюджетного фінансування науково-дослідних і дослідно-конструкторських установ, які повинні забезпечувати розробку сучасних інноваційних продуктів та науково-технологічний супровід глибоких змін у виробництві продуктів харчування;

– відсутність державної установи (чи спеціального підрозділу), відповідального за моніторинг, оцінювання та регулювання інноваційних процесів в народному господарстві загалом та харчовій промисловості, зокрема;

– відсутність ефективних економічних механізмів підтримки суб'єктів інноваційної діяльності та державно-протекціоністських і ринкових регуляторів, спрямованих на забезпечення реалізації програм інноваційно-технологічної модернізації галузей і підприємств харчової промисловості;

– недостатній рівень гармонізації національних стандартів з європейськими і міжнародними нормативними документами та дуже низький ступінь впровадження їх вимог у виробництво та ін.

Приймаючи до уваги, що наведений перелік недоліків цим не обмежується, розкриємо вузлові проблеми, що гальмують інноваційно-технологічну модернізацію підприємств харчових галузей, та напрями, інструменти і механізми їх вирішення. На нашу думку, спільною для всіх галузей проблемою є консервативна територіальна організація харчопереробних потужностей, яка дісталася у спадок від радянської планової системи. Загальною для всієї харчової промисловості проблемою є стихійний характер розвитку продуктивних сил, наслідком чого стає її руйнація в масштабах, які створюють загрозу для продовольчої безпеки країни. Це свідчить про те, що держава не спромоглася розробити та застосувати ефективні інструменти регулювання відтворювально-модернізаційних процесів в умовах поглиблення ринкових відносин і до того ж з урахуванням необхідності оптимізації структури та територіальної організації підприємств конкретної галузі. До цього часу навіть у теоретичному відношенні не знайшла свого адекватного вирішення наступна проблема: як за допомогою важелів державного впливу (організаційно-технічних, фінансово-економічних) забезпечити раціональне поєднання національних інтересів з інтересами приватних товаровиробників, а до того ж в умовах їх постійної конкуренції на продовольчих ринках та стагнації, занепаду і економічного чи технологічного банкрутства інвестиційно малопривабливих й технічно відсталих підприємств.

На нашу думку, стихійним процесам можна придати необхідної спрямованості за умови цілеспрямованого використання важелів державної підтримки з метою проведення реструктуризації мережі підприємств харчової галузі та їх інноваційно-технологічної модернізації. Однак, цьому має передувати розроблення галузевих і регіональних програм реструктуризації і модернізації харчо-промислових потужностей з обґрунтуванням перспективних напрямів і територіальних пріоритетів, а також включення їх до сфери впливу державних і ринково-протекціоністських важелів регулювання цих процесів. Наразі, відсутність таких програм та їх законодавчо-регулятивного супроводу фактично сприяють збереженню стихійного характеру розвитку галузей, що супроводжується зупинкою, банкрутством і закриттям низки підприємств. Серед них є, як правило, і такі, підтримання діяльності яких конче необхідно для забезпечення продовольчої безпеки у продуктах харчування,

Третьою складною проблемою є дефіцит вітчизняних інноваційних розробок як в сфері технологій перероблення аграрної сировини та їх апаратного (технічного) оформлення, так і щодо створення нових видів харчової продукції з інноваційними характеристиками. У цьому зв'язку буде доречним згадати, що в часи планової економіки майже кожна галузь харчової промисловості, яких налічувалося більше двох десятків, включала науково-дослідну установу, що проводила дослідження, розроблення і апаратне оформлення нових технологій перероблення (оброблення, зберігання, використання) продовольчої сировини з метою випуску сучасної інноваційної продукції. Що ж стосується апаратного оформлення, то його доведення до вимог серійного виробництва в заводських умовах проводили дослідно-конструкторські підрозділи підприємств продовольчого машинобудування.

За нинішніх умов функціонує лише кілька науково-дослідних установ (молока та м'яса, винограду і вина, консервованої продукції, спиртової продукції, олії та жирів), які проводять невеликі обсяги наукових досліджень та розробляють нові технології і продукти харчування переважно на замовлення харчо-промислових підприємств. Більша частина нових, а точніше традиційних продуктів харчування поліпшеної якості розробляється власними силами підприємств. Незважаючи на те, що за 2001–2008 роки фінансування власних досліджень і розробок збільшилося у 7,3 рази (до майже 26 млн грн), чисельність підприємств, що їх проводили, зменшилася майже утричі (до 19 од. – табл. 3). До того ж рівень інноваційності більшості таких розробок постійно знижується. При цьому розробники керуються не вимогами нових гармонізованих стандартів, а переходять на рівень технічних умов (ТУ), відхилення від яких практично нічим не загрожує виробнику.

Помітний прогрес на ринку інноваційних продуктів харчування, а особливо молочних і тютюнових виробів, було забезпечено розробкою продуктових інновацій в головних офісах материнських компаній за кордоном та впровадженням їх у виробництво на вітчизняних підприємствах з іноземним капіталом. Що ж стосується решти підприємств, то вони фактично можуть розраховувати лише на самих себе. Ось чому вимагає першочергового вирішення проблема організації або точніше, відродження наукових підрозділів для проведення наукових досліджень і створення сучасних технологічних інновацій для харчових галузей, які займають високі місця в структурі продовольчих товарів (харчової продукції, напоїв та тютюнових виробів). Щоб ця пропозиція “не зависла” у повітрі, на нашу думку, по кожному підвиді економічної діяльності в харчовій промисловості необхідно сформувати за участю представників Держхарчопрому, галузевих управлінських структур (які мають статус добровільних асоціацій), профільних науково-дослідних інститутів і дослідно-конструкторських установ науково-технічні комісії [15, с. 42]. Їх основними завданнями були б:

- визначення найскладніших проблем (наукових, технологічних, технічних, організаційних), які гальмують інноваційний розвиток конкретної галузі;
- оцінювання досягнутого вітчизняними галузями і підприємствами рівня інноваційного розвитку, а також науково-технічних розробок (машин, устаткування, апаратів, технологій), що вже використовуються або підготовлені до серійного випуску на підприємствах продовольчого машинобудування;
- розроблення системи моніторингу процесних і продуктових інновацій, методики оцінювання їх інноваційного рівня (новизна технології, елементної бази, кінцевого продукту) та визначення відповідального за його проведення державного органу;
- обґрунтування низки практичних пропозицій, реалізація яких забезпечувала б вихід активних виробників на сучасний інноваційний рівень та у заплановані строки тощо.

Проведення інноваційно-технологічної модернізації підприємств харчової промисловості передбачає виділення низки стратегічно важливих напрямів, просування на яких має забезпечуватися активним використанням важелів державного впливу, формуванням і впровадженням механізмів державно-приватного партнерства, розвитком системи фінансово-кредитної підтримки та інвестиційного стимулювання інноваційно-активних підприємств, пріоритетним фінансуванням інноваційних проектів і програм. З цією метою було б доцільно адаптувати до вітчизняної специфіки апробованих за кордоном форм й інструментів державної підтримки інноваційно-активних підприємств [15, с. 44], зокрема:

- бюджетне фінансування дотації, пільгове кредитування та пільгове оподаткування науково-дослідних і дослідно-конструкторських, які розробляють і забезпечують вихід у серійне виробництво технологічних інновацій для харчової промисловості, а також підприємствам продовольчого машинобудування на забезпечення випуску інноваційно-технологічного устаткування для перероблення аграрної сировини;
- збільшення обсягів довгострокового пільгового кредитування, запровадження різних форм фінансового лізингу та державних дотацій харчо-промисловим підприємствам, що впроваджують процесові інновації з використанням вітчизняних наукомістких видів машин, обладнання, апаратів;
- надання податкових пільг підприємствам, які реінвестують власні доходи на впровадження процесних інновацій, освоєння і нарощування випуску інноваційних видів продукції тощо.

У процесі реалізації заходів з розвитку національної інноваційної системи доцільно б покласти відповідальність за їх відстеження на державний орган управління з тим, щоб у разі необхідності проводити відповідні корегувальні дії, своєчасно вирішувати проблеми, які гальмують протікання інноваційних процесів у народному господарстві, концентрувати інвестиційні ресурси та інноваційний потенціал на реалізації пріоритетних напрямів державної інноваційної політики.

Висновки. Вихід національної економіки на сучасний рівень розвитку значною мірою обумовлений переходом матеріальних галузей виробництва на інноваційно-технологічну модель розвитку. Її успішна реалізація забезпечить підвищення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств та вироблюваної ними продук-

ції. Тому досягнення позитивних результатів від НІС буде забезпечуватись активною мобілізацією зусиль і фінансових ресурсів як з боку державних органів управління, так і зі сторони приватних і колективних суб'єктів господарювання.

Література

1. Концепція розвитку національної інноваційної системи. Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17.06.2009 р. № 680-р // Урядовий кур'єр. Документи. – 2009. – № 114. – С. 12–13.
2. Про стимулювання розвитку підприємницької діяльності в умовах світової фінансової кризи. Указ Президента України від 22.06.2009 р. № 466/2009 // Урядовий кур'єр. Документи. – 2009. – № 114. – С. 12.
3. Про концепцію науково-технологічного та інноваційного розвитку України. Постанова Верховної Ради України (№ 916-XIV від 13.07.1999 р.) // Відомості ВРУ. – 1999. – № 37. – Ст. 336.
4. Про спеціальний режим інвестиційної та інноваційної діяльності технологічних парків. Закон України (№ 991-XIV від 16.07.1999 р.) // Відомості ВРУ. – 1999. – № 40. – Ст. 363.
5. Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки. Закон України (№ 2623-III від 11.07.2001 р.) // Відомості ВРУ. – 2001. – № 48. – Ст. 253.
6. Про інноваційну діяльність. Закон України (№ 40-IV від 04.07.2002 р.) // Урядовий кур'єр. Орієнтир. – 2002. – № 143. – С. 1–7.
7. Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні. Закон України (№ 433-IV від 16.01.2003 р.) // Відомості ВРУ. – 2003. – № 13. – Ст. 93.
8. Про утворення Державного агентства України з інвестицій та інновацій. Указ Президента України від 30.12.2005 р. № 1873/2005 // Урядовий кур'єр. Орієнтир. – 2006. – № 14. – С. 8–10.
9. Інноваційна стратегія українських реформ / Гальчинський А.С., Геєць В.М., Кінах А.К., Семиноженко В.П. – К.: Знання України, 2002. – 336 с.
10. Інноваційний розвиток економіки: модель, система управління, державна політика / за ред. д-ра екон. наук, проф. Л.І.Федулової. – К.: Основа, 2005. – 552 с.
11. Інноваційний ресурс господарського розвитку: Монографія / за ред. к.е.н. В.П.Мельника. – К.: Об'єднаний ін-т екон. НАН України, 2005. – 363 с.
12. Україна у вимірі економіки знань / за ред. акад. НАН України В.М. Гейця. – К.: Основа, 2006. – 592 с.
13. Федулова Л.І. Технологічний розвиток економіки України. – К.: Ін-т екон. та прогнозув., 2006. – 627 с.
14. Дадій О.І. Розвиток інноваційної діяльності в агропромисловому виробництві України. – К.: ННЦ “УАЕ” УАН, 2004. – 428 с.
15. Пріоритети інноваційного розвитку АПК України: наук. доп. / Юзефович А.Е., Крисанов Д.Ф. – К.: Об'єднаний ін-т екон. НАН України, 2005. – 55 с.
16. Крисанов Д.Ф. Інноваційний фактор розвитку харчової промисловості України // Економіка України. – 2007. – № 4. – С. 71–82.
17. Карасик О.М., Крисанов Д.Ф. Фінансування та результативність інноваційної діяльності у харчовій промисловості України // Вісник Дніпропетровської державної фінансової академії. Екон. науки. – 2008. – № 2 (20). – С. 68–76.
18. Крисанов Д.Ф. Інноваційна діяльність підприємств харчової промисловості: тенденції і перспективи // Наукові праці Національного університету харчових технологій. Економіка. – 2008. – № 26. – С. 55–59.
19. Інноваційна модель: потрібні системні зміни // Урядовий кур'єр. – 2008. – № 55. – С. 6.
20. Доступно з: gromady.cv.ua
21. Федорчук А. Не тільки пальмова олія // Дзеркало тижня. – 2009. – № 28. – С. 10.
22. Экономика контроля над табаком в Украине с точки зрения общественного здравоохранения. Отчет об исследовании. – К., 2002. – 145 с.
23. Особливості національної інноваційної системи України [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://experts.in.ua/baza/analitic/index/php?ELEMENT_ID=11144.

УДК 330.322

С.В. ЗАХАРІН

Державна установа “Інститут економіки та прогнозування НАН України”

ТРАНСФОРМАЦІЯ РЕГУЛЯТОРІВ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ

У статті проаналізовано стан і умови інвестиційної діяльності в Україні. Визначені основні проблеми формування і реалізації державної інвестиційної політики. Зроблені пропозиції з удосконалення державної інвестиційної політики в умовах загострення економічної кризи.

The article analyses the state and conditions of the investment policy in Ukraine. The main problems in forming and carrying out the state investment policy are defined. Thoughts concerning the improvement of the state investment policy under the conditions of the economic crises are suggested.